

AYETLERİN IŞIĞINDA FAKİRLİK VE AÇLIK PROBLEMİ

Doç. Dr. Ahmet COŞKUN*

1— FAKİRLİK VE AÇLIĞIN SEBEBLERİ VE TARİHİ SEYRİ

Kurân-ı Kerim'in yeryüzündeki Allah'ın hazinelerinden bahsetmesine ve bundan faydalanmayı teşvikine (1) rağmen, insan bugün her zamankinden daha şiddetli bir şekilde, fakirliğin ve açlığın kucacağına düşmüştür.

İnsanlardan bir kısmının, büyük nimetlerin ve her türlü lüks ve israfın içinde yüzdüğü ve en modern üretim ve ulaşım vasıtalarına sahip bulunduğu bir devirde yaşanan bu fakirlik ve açlık gerçeği, kaynakların yetersizliğinden değil, ekonomik ve sosyal telâkkilerle, dağıtım ve taksimdeki dengesizlikten doğan, çağımızın yüz karası olacak bir problemdir. Bugün açlık çeken Afrika ve bazı Asya ülkelerine baktığımız zaman, görüyoruz ki, bazı iklim şartlarının doğurduğu olumsuzlukların dışında, hemen hepsi nüfusu az, toprağı fazla her türlü yer altı ve yer üstü zenginliklere sahiptir (2). Bugün gelişmiş ülkelerde bulunmayan tabii zenginlikler ve güzellikler, bu ülkelerde olmasına rağmen açlık içerisinde kıvrınmaktadırlar.

Bir çok imkânsızlıkların sonucunda fakirlik ve açlığa düşüldüğü gibi, bir imtihan olarak da bu felâket gelebilir (3). Böyle bir belâ ise, Peygamber Efendimizin de bildirdiğı gibi, herkese müsavî gelir ve sonra herkes ameline göre ba's olunur (4). Ümmetini açlığa musallat kilmaması için Allah'a dua eden Peygamberimizin (5) istiâzelerinden bir çoğı, ekonomik özelliğı bulunan borçlanma, cimrilik, tembellik, âcizlik, zillet ve açlık... gibi kötü vasıflar olduğunu görüyoruz (6).

(*) E. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Tarihin her devrinde, çeşitli siyasî, sosyal, ekonomik ve çevre şartlarının sonucu olarak açlık problemiyle karşılaşmıştır. Bir rivâyette Hz. Aîşe (r.a.), o zamanki kadınların pek az yemeleri sebebiyle, zayıf olduklarını söyler (7). Hendek savaşında, Peygamber (s.a.v.)'in ve âshâbının, açlıktan dolayı karınlarına taş bağladıkları bilinen bir husustur (8). Cahiliyye kadınlarının «ve'd» denilen açlık korkusuyla, çocuklarını öldürme şenâetini işlediklerini ve bunun Kur'an-ı Kerimde kesin olarak yasaklandığını da biliyoruz (9).

Bu cinâyet o kadar çığırından çıkmıştı ki, Peygamberimiz müslüman olan kadınlardan, «çocuklarını öldürmeme» üzerine biat alma durumunda kalmıştır (10). Bugün ise, dünyadaki ölümlerin üçte birinin açlığa bağlı hastalıklardan meydana geldiği tahmin edilmektedir (11). Zamanımızdaki açlık problemi iki yönlüdür :

- 1— Aç kalma, yetersiz beslenme.
- 2— Dengesiz ve düzensiz beslenme

Dünya nüfusunun üçte birinin açlık çekmekte, üçte birinin ise, dengesiz beslenmekte olduğunu biliyoruz (12). Çekilen bu kıtlıkta, iklim ve çevre şartlarının yanında, ekonomik, sosyal ve teknik şartların rolü inkâr edilemez. Çünkü gelişmiş ülkeler, tarım ve hayvancılıkta da ileri gitmişlerdir (13). Açlığa yol açan faktörlerden bazıları ise, dengesiz beslenme, besin maddeleri üretiminin azalması, tarım ve hayvancılık sektöründe masrafların artması, tahıl ve besin maddeleri ticaretinin belirli ülkelerin tekeline girmeye başlaması, nüfus artışı ile orantılı olarak üretimin arttırılamaması gibi hususlardır (14). Bunun yanında gelişmiş ve zengin sayılan ülkelerde de yoksulluğun tırmandığını ve arttığını görüyoruz. Ancak bu ülkelerdeki yoksulluğun keyfiyeti çağdaş hayat şartlarından tam olarak faydalanamama şeklindedir. Bununla birlikte gelişmiş ülkelerde, çevrelerindeki hayat şartlarına ulaşamayan insanların bunalımları, bir lokma yemek, bir damla su savaşı veren yoksul ülkelerin, yoksul insanların bunalımlarından daha fazladır (15). Bunlar, büyük bir yaşama savaşı verirken, gelişmiş ülkelerin fakirlerinin veya üst seviyeye eremiyenlerinin intihara kalkıştıklarını duyuyoruz (16).

Açlık, kansızlık ve çeşitli beslenme bozukluklarıyla ilgili hastalıklara sebep olmakta, beyni ve vücudu etkilemekte, fizikî ge-

lişmeyi geciktirmekte, çalışma verimini yok ederek, insanın ve ülkelerin fakir kalmasına, dolayısıyla fâsit bir dairenin meydana gelmesine sebep olmaktadır (17).

İnsanı hemen her devirde meşgul eden ve bugün yılda milyonlarca insanın ölümüne sebep olan fakirlik ve açlık probleminin çaresi nedir? Şimdi Büyük Kitabımız Kuran-ı Kerim'e dayanarak bunu araştırmaya çalışalım.

2— KUR'AN-I KERİM'DE FAKİRLİK VE AÇLIĞIN ÇARESİ

Kur'an'da açlık, acı ve üzücü bir hâdise olarak kabul edilmiş, Allah'ın en büyük lütuflarından birisinin açları doyurmak olduğu belirtilmiştir. Kureyş sûresi gibi, müstakil bir süre, açlıktan kurtaran ve korkudan emin kılan Allah'a kulluk borcumuzu hatırlatmaktadır (18).

Kur'ân-ı Kerim, yeme, doyma ihtiyacının her türlü ihtiyaçtan önce geldiğini kabul ettiği içindir ki, Mekke devrinde inen ilk sûrelerde müslümanlara, fakirleri doyurma şeklinde malî mükellefiyet fikri aşılandı. Malî mükellefiyete riayet emri, iman ve ibadet emirleriyle beraber, çok sık olarak geçer. Meselâ, nüzûl sırası 4 olan ve Kur'an-ı Kerim'de 74. sırada bulunan Müddessir sûresinde âhiret günü anlatılırken, cehennemdekilerin bu âkıbette, dünya hayatında iken namaz kılmamalarının yanında, yoksul kimseleri doyurmadıkları için düçâr oldukları anlatılır (19). Yine Mekke'de nâzil olan sûrelerden Beled sûresinde de fevkalâde zor olan şeyler anlatılırken, bunun köle azad etme ve açları doyurma olduğu belirtilir (20).

Mekke'de bir devlet kuramamakla beraber, Peygamberimizin etrafında kümelenen bir İslâm cemaatı teşekkül etmiş bulunuyordu. Bu cemaatin içinde, Hz. Ebu Bekir gibi zenginler, Bilâl-i Habeşî gibi hiç bir şeyi olmayan fakirler vardı. Cemaatin korunması için ilk çare olarak muhtaçlara yardım, şiddetle hissediliyordu. Bu sebeble varlıklı müslümanlar, Allah yolunda harcamaya teşvik edildiler (21). Bunun için biz, fakirlik ve açlığın ortadan kalkması ve insanlığın rahat bir nefes alabilmesi için getireceğimiz tekliflerin başında, Kur'an'ın esprisine uygun olarak, Allah yolunda infak prensibine dikkat çekmek istiyoruz. Diğer çareler ise, eğitim ve insan unsuru, üretimde teknikten faydalanmak ve devletin rolü olarak sıralanacak ve işlenecektir.

a) İnfâk : İman, Allah'a tanzim ve mahlukâtına şefkât olmak üzere belirtilmiştir (22). Bu bakımdan, infak; imandan sonra en önemli bir husustur. Kur'an'ın dibâçesi ve mukaddimesi mahiyetindeki Bakara suresinin ilk ayetlerinde, felâha eren kişilerden bahsedilirken, «rızk olarak verdiklerimizden infak edenler» diyerek (23) belirtilir. Diğer yandan, K. Kerim, her güzel vasıftan sonra, infakı anlatmıştır: Secde sûresinin 16. ayetinde, gece namazı ve duadan sonra, Şûrâ sûresinin 38. âyetinde, iştişâre ve şûrânın önemini tâkiben infaktan söz edilmiştir.

İnsan bu dünyada, eşya üzerinde Allah'ın bir vekili ve halifesidir. Bu bakımdan, mal Allah'ın malı, kullar Allah'ın kuludur. Mesûd ve bahtiyar kişi, istihlâf hakkına riâyet ederek, mal elinden çıkmadan önce, onu, Allah'ın emrettiği şekilde harcayan kimse dir (24). Aşlında kazanç sahibi kimse için gerekli olan, elde ettiği rızık, kendisinden değil, Allah'dan bilmesidir (25).

İnfakın; farz, vâcib ve mendûb kısımları vardır (26). Bu bölümü ayrı ayrı incelemek konumuzu uzatacağından, sadece şu inceleğe işâretle iktifa edeceğiz. Nisab miktarı zenginliğe erişenlere farz olan zekât, Kur'an-ı Kerim'de üç adla geçer; zekât (27), sadaka (28), hak (29). Zekât; temizleme, saflaştırma, sadaka; doğruluk, samimiyet, hak ise; hukuka ve ahlâka uygunluk anlamına gelir. Bu manalar zekâtta ekonomiyi, sosyal hayatı düzenleyici ve ahlâkı terbiye edici yüce maksatların bulunduğunu göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim'in en çok yer verdiği konulardan olan zekât, sadaka, infak, tasadduk... gibi konular müslümanların hususî bir vasfı haline gelmiş, gizli ve açık, gece ve gündüz tasaddukta bulunmuşlardır. İslâm tarihi, müslümanların ırk, renk, din, dil ve bölge farkı gözetmeksizin yaptıkları hayır ve hasenâtın en yüce örnekleriyle doludur (30).

Peygamberimize ilk vahyin gelişi sırasında, Hz. Hatice'nin ona «sen yoksullara yardım eder, yetimin gönlünü hoş tutar, akrabayı gözetirsin» (31) demesi, Peygamberimizin peygamberlikten önce de güzel vasıflara sâhip olduğunu gösterir. Fakire, yoksula, yolda kalmışa, dul ve yetimlere bakmak, onların hak ve hukukunu gözetmekle ilgili olarak tefsir, hadis, siyer literatüründe çok zengin bilgiler mevcuttur.

Hız. Peygamber (s.a.) siyasî, sosyal, hukûkî ve âilevî görevlerinin yanında, yoksul ve fakirlere sofrâ ve ziyâfet vermekten geri durmamış, ehli suffanın ihtiyaçlarını kendi âilevî ihtiyaçlarından ileri tutmuştur (32). Zaman zaman ashâb-ı Suffadan bir kaçınevine götürür, karınlarını doyurur ve gönüllerini hoş ederdi. Muvatta şârihi Zûrkânî (v. 1122/1710) bu fillî sünnete dayanarak devlet başkanının kıtlık zamanında fakirleri, zarar vermeyecek bir şekilde varlıklı kişilere dağıtabileceğini söyler. Böylece her varlıklı kişi, bakabileceği kadar fakire bakmış, aç doyurmuş olur (33).

Sahabe-i Kiram, yemeği yalnız yemeyi haram sayacak duruma gelmişlerdi. Evlerine bir fakir veyâ herhangi bir misâfir götürmeden yemek yiyemiyorlardı. Bunun üzerine Nûr suresinin 61. âyeti gelerek, «yalnız da, beraber de» yemek yenilebileceğini bildirmiştir. İnsan bedeninde namaz, Allah'ın en büyük hakkı olduğu gibi, Zekât da mal üzerindeki hakkıdır (34). Oruç da ihtiyarî bir fakirliktir. İnsan, oruçla açlığı ve fakirliği tecrübe eder, açların halini düşünür ve aç kalmadığına şükreder. Bu durum, sosyal yardımın da teşvikçisi olur. Nitekim Hz. Yusuf'un mâlî işleri idâre ederken, zaman zaman açların halini hatırlamak için aç kaldığı rivâyet olunmuştur (35).

Fakirlik, Fakr-i ihtiyarî ve fakr-ı istirarî olmak üzere mutelea edilmiştir. Fakr-i ihtiyarî; gerçekte zengin olan bir kimsenin bir fakir gibi yaşamasıdır. Peygamberimizin fakirliği de, bu cinsten fakirlik olarak anlatılmıştır. O, sırasında bir fakir gibi sâde yemiş, içmiş ve giyinmiştir. Her müslüman zengin olmalı, fakat gerektiğinde fakir gibi sâde yaşamayı bilmelidir. «Tena'um» denilen nimetlere gömülme hali, dinimizde hoş karşılanmamıştır (36). Tekâsür sûresinin sonunda, te'kidle «nimetten mutlaka sorguya çekileceksiniz» ihtarî da bunun içindir (37). İnsan, içinde bulunduğu nimetlerin değerini ço kzaman unuttuğu gibi, bu nimetlerden mahrum olan kimseleri de düşünemez oluyor. Bunun için dinimiz çeşitli vesilelerle insanı, diğer gamlığa başkalarının derdi ile dertlenmeye sevketmiştir. Şüphesiz, sade yaşamaya ve oruç tutmaya kendini mecbûr eden kimse, oruçluya karşı ne kadar edepli olunması gerektiğini hissedeceği gibi, açlara karşı da o kadar müşfik ve anlayışlı davranılması gerektiğini hissedecektir. Peygamberimizin bir birini tamamlayan ve islâm cemiyetinin şîârını belirten şu iki hadislerinden birisi «eserleri serbest bırakın, açları doyurun» (38), diğeri ise, «cahillerinizi öğretin, açlarınızı doyurun» (39) şeklindedir. «Komşusu aç yatar-

ken, kendisi tok yatanın kâmil bir mü'min olamayacağı» (40) bildirilerek «hayırda yarışı» (41) emreden âyeti dinlememizi tavsiye buyurmuştur.

Çevresindeki açları doyurma her müslüman için farz-ı kifayedir. Kendisinden başka aç doyuracak bulunmayan bir müslümana onu doyurmak ise farz-ı ayndır (42). Dolayısıyla, bir memlekette bir kimse açlıktan ve yoksulluktan ölürse, o muhitte onu doyurabilecek kimseler mesûl olurlar (43). Aç hayvanları doyurmak da aynı zamanda farzdır. Peygamberimiz, kedisini aç bırakıp, onun ölümüne sebep olan bir kadının bu yüzden cehennemlik olduğunu (44), susuz bir köpeğe pabucu ile kuyudañ su taşıyıp içiren birisinin de bu yüzden cennetlik olduğunu bildirmiştir (45). İslâm hukukunda, kendi hayvanlarını aç bırakan kimsenin doyurmaya zorlanacağı bildirildiği gibi (46), acından ölme derecesine gelmiş kişinin, hırsızlık yaptığı takdirde had cezasına çarptırılmıyacağı kaydedilmiştir (47). Diğer taraftan bir insanın, ölmeyecek kadar yemesi farzdır. Kendi isteği ile açkalıp, kendisini ölüme terk etmesi ise, ona haram kılınmıştır. Dolayısıyla, açlık grevi, ölüm orucunun dinimizde asla yeri yoktur. Hatta bir insan zarûret halinde ihtiyaç miktarı haram yiyebilir. K. Kerim'de dört yerde haram gıdalar sayılmış, arkasından muztar durumdaki bir kimsenin zikrolunan bu haramlardan zaruret miktarı yemesi istisnâ edilmiştir. İmam Şârânî (v. 973) de, «bir hacı, yola çıkarken azığını alır, yolda eşkiyalar onu soyar, azıksız bırakır da açından ölürse mesul olmaz. Çünkü açlığa karşı tedbirini almıştır. Azıksız yola çıkar da, açlıktan ölürse, intihar etmiş sayılır» (48) demektedir.

Burada şunu da belirtelim ki, infak sâdece, yiyecek, giyecek ve para yardımı değildir. Kur'ân-ı Kerim'de, rızık infâkı bahis konusudur. Rızık ise yenilen, içilen şeylere münhasır değildir. İlim, mevki, maddî ve manevî güçler de birer rızıktır. O halde onların da infâkı bahis konusudur. İnsanın ilmini infâk etmesi demek, onu öğretmesi demektir. İtibarın infâkı, şefaât-ı hasenede bulunmak, kudretin infâkı ise, âcizlerin yardımına koşmaktır. Şüphesiz en kâmil infâk, ilim ve hikmetin sarfedilmesidir. Çünkü dünya metâi geçicidir. Ayrıca, dünya malını infâk, zahirde malı azaltıyor görünse de ilmin infâkı böyle değildir. İlim öğrettikçe artar. Buna göre infâka konu olan en değerli rızık ilim, hikmet ve marifettir. Bakara sûresinin 3. âyetinde geçen rızıklandırma, bütün rızıklara şâmil olduğu gibi, onun infâkı da bütün rızıkların infâkına şâmidir (49).

İlmin ve ma'rifetin infâkı, bugün açlık çeken ülkelerle, gelişmekte olan ülkeler için hayati bir meseledir .Bugün, bu infaka teknoloji transferi diyebiliriz. Zengin ülkeler, fakir ve yoksul ülkelere, bir kaç ton buğday, un, makarna, eskimiş ve kullanılmış, hurdaya çıkmış araba, kamyon, uçak... yardımıyla bulunacakları yerde, ilim, hikmet ve marifet yani teknoloji infakında ve transferinde bulunsalar, çok daha kalıcı ve faydalı olacaktır. Ancak bu konunun siyasî, sosyal ve ekonomik maksat ve hedefleri, araştırmamızın dışında olan bir husustur.

Üzerinde durulmayan acı bir gerçek de şudur. Bugün dünyanın büyük bir kısmı, mânevî açlıktan kıvrınmaktadır. Biyolojik açlığın sebep olduğu felaketler kadar, psikolojik açlığın etkisinde kıvrananlar da vardır. Fakat buna çâre aramak bir tarafa, sözü bile edilmemektedir.

Kısacası, fakirlik ve açlık çeken ülkelerin yapacakları şey, eğitim ve üretimin seviyesini artırmaktır. Bunu yaparken de gelişmiş ülkeler başta teknoloji infâkı olmak üzere, elden gelen her türlü gıda, giyim ve diğer ihtiyaçları karşılamaya çalışmalıdırlar. İnsanlığın manevi açlık içinde bulunmalarına karşı da dünya görevini yapmalıdır.

b— İnsan unsuru ve eğitim : Aşırı yoksulluğun asıl sebebi ni iktisatçılar, maddi olmaktan ziyâde insanı eğitime ve teşkilatlanmaya bağlıyorlar. Açlık ve sefalet içinde bulunmanın asıl sebepleri, eğitim, teşkilatlanma ve disiplin aksaklıklarında yatmaktadır, diyorlar (50).

Gerçekte, kalkınma malla başlamaz. İnsanla, onun eğitimi, teşkilatlanması ve disiplini ile başlar. Bu üçü olmadan bütün kaynaklara el atmak kabil olmaz. Bugün, maddeten kalkınmış refah içinde bulunan nice toplumlar vardır ki, tabii zenginlikleri gayet sınırlıdır. Yüksek bir eğitim, teşkilatlanma ve disiplin seviyesine sahip olan her memleket ne kadar yakılıp yıkılmış olursa olsun, kısa bir zamanda iktisadî bir hamle yapmak suretiyle kayıplarını telafi edebilmektedir. Bunun canlı örneği, Japonya ile Batı Almanyadır. İkinci dünya harbinde ülkeleri yakılıp yıkılan bu memleketler birkaç yetişkin insanla kısa zamanda müesseselerini kurmuş ve eski hallerinden de çok daha ileri duruma ulaşmışlardır. Üstelik Japonya, üretim vasıtalarından insan dışında bir güce de sahip değildir. Yani, verimli tabiat unsurundan tamamen mahrumdur.

Eğer yoksulluğun ana sebebi belirttiğimiz bu üç sahadaki eksiklikler ise bunların telâfisine gitmek işi halledecektir. Fakat bu üç kaynağı, bütün bir toplumun benimsemesi gerekir. Yani, konu bir bakıma bir inanç, zihniyet meselesidir. Max Weber adında bir Alman sosyoloğu, asrımızın başında iktisadî kalkınmanın bir zihniyet, iman ve ahlâk meselesi olduğunu ileri sürmüştür. «Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhü» adı ile dilimize çevrilen bu eserdeki fikirlerin bizim aydınlarımız üzerinde de hayli etkisi olmuştur. Sabri Ülgener, Max Weber'in görüş açısından hareketle bir seri eser yazmıştır. Ülgener, bu eserlerinde islâmın doğusundan bu yana müslümanların, yükselme ve düşüşlerinin sebeplerini izaha çalışmış, bilhassa bizim tarihimizde yükselme ve gerileme devirlerinin tamamıyla inanç ve zihniyetle ilgili olduğunu, tarih ve edebî eserlerden verdiği bol misallerle ortaya koymaya çalışmıştır (51). Bazan sathiliğe düştüğü fikirleri ile iktisatçıları-mıza yol göstermiş olan yazardan biz de istifade ettik.

Açlık ve fakirliğin çarelerini Kur'ân-ı Kerim'de ararken, insan unsuruna dikkat çekildiği gözden kaçmaz. Zaten K. Kerim'in hedefi ilmî, iktisadî ve idârî işleri yüklenecek olan fertleri yetiştirmektir. Kur'ân-ı Kerim'de ve hadis'lerde devlet idaresiyle ilgili işleri görecektir insanları yetiştirmek üzere umûmî prensipler arasında adâlet, doğruluk, ulül-emre itaat, halka güzel muâmele, zulüm ve rüşvetin fenalığı gibi hususlar zikrolunmuştur. Zamanla islâm aleminde bu konular işlenmiş, Mâverdi Gazâlî, Farabî, İbn Haldun gibi zatlar bu sahalarda pek değerli eserler vermişlerdir. Siyâsetnâme ve Nasihatnâme adı ile yayınlanan ve devlet adamlarının yetişmesinde büyük rol oynayan bu eserleri hatırlatmakla yetinerek (52), biz bizzat âyetlerden iktisadî anlamda müteşebbis insan unsurunun vasıflarını görmeye çalışalım.

Kur'ân-ı Kerim, Hz. Yusuf (a.s.)'in kıssasını anlatırken, onun yedi kıtlık senesi için, yedi bolluk yılında gıdaları depo ettiğini belirtir (53). Bu ise, ancak ileri derecede bir iktisat ilmi ile mümkündür. Şüphesiz vahya mazhar bir peygamber için bu kolaydı. Fakat peygamberlerin hayatlarını ve hallerini bilip onların sünnetine uymak, onları örnek almak da bize düşer. Cevdet Paşa, Kıssas-ı Enbiyâ'sında bu konuya temasla; Yusuf (a.s.)'in yedi yıl kıtlık müddetince memleketi güzel bir şekilde idare ettiği ve etrafta yaşayanlar için Mısırın bir zahire anbarı durumunda müsteri celbettiği, Hz. Yûsuf'un mahareti ve tedbiri sayesinde Mısır hazinelerini mal ile doldurduğunu naklediyor (54). Bugünkü ik-

tisatta müteşebbis insan; müessese kurabilen, üretim vasıtalarını tanzim edip mal ve hizmet üreten, sonra bunu pazarlayan, değerlendirebilen insan olarak tarif edilmektedir (55). Hz. Yusuf (a.s.)'ın bu vasıflara sahip bulunduğunu K. Kerim'de nakil buyrulan kendi ifadesinden anlıyoruz. O, malî, iktisadî işleri yüklenip yürütmek üzere devrin hükümdarına kendisini tanıtip, vazifeye talip olduğunu bildirirken şöyle demişti: «Beni Mısır hazineleri üzerinde görevlendir. Çünkü ben, hafız ve âlîmim» (56).

Görüldüğü gibi âyette devlet hazinelerine memur tayin edilecek kimsede bulunması gereken iki önemli vasıf belirtilmektedir. Birincisi, iyi bir koruyuculuk, mevcûdu ve üretilecek olanı koruyup kollamaktır ki, bu «hafız» lafzı ile ifade olunmuştur. İkincisi ise, devlet malını yerli yerine harcamasını iyi bilmek, yani malın tüketimi ve pazarlamasını yapabilmektir ki, bu da «âlim» vasfı ile anlatılmıştır. Hz. Yusuf, devrin hükümdarına toplumun para, mal - mülk ve hazinelerini korumanın bir ilim işi olduğunu bilhassa ihtar etmiş bulunuyor (57).

Hz. Musâ (a.s.)'ın Hz. Şuayb (a.s.)'a işçi olarak alınmasının bahsi geçerken de, onun kuvvetli ve güvenilir bir kimse olduğu belirtiliyor (58). Demek işinden verimli sonuç almak için, işçinin önce güçlü, sonra da güvenilir olması aranmaktadır. Bakara sûresinin 247. âyetinde ise kavmini huzur içinde yaşatacak olan bir liderin vasıfları şöyle dile getirilmiştir: «Allah, onu (Talutu) size hükümdar seçti, onun bilgisini ve bedenî gücünü arttırdı, Allah mülkünü dilediğine verir. Allah'ın lütfu geniştir. O bilendir» Bu âyete göre, devlet adamında bulunması gerekli vasıflar, 1— Fıtrî istidât, 2— İşlerini plânlayıp yürütebileceği geniş bilgi, 3— Sağlam bir vücut, 4— Allah'ın tevfik ve lütfu (59). Bazı müfessirler, bazı âyetlere iktisat açısından bakmış ve pek değerli istinbatlarda bulunmuşlardır. Meselâ, Ebussuud ve Kurtubî, gibi müfessirler, İbrâhim sûresinin 34. âyetinde yer alan vasıfları menfi vasıflar olarak mütalaa ediyor ve insanın zulmü ile nankörlüğünün iktisadî sahada kendisini nasıl gösterdiğini açıklıyorlar; Buna göre, insanoğlunun «zalûm» oluşu, tabiatta saklı nimetleri elde etmek için çalışıp gayret göstermemektir. Kendisine düşeni yapmamak suretiyle, önce kendisini sonra da başkalarını Allah'ın nimetlerinden mahrûm bırakmaktır. İnsanın nankörlüğü ise, dağıtımda haksızlık yaparak, hakkı hak sâhibine vermemek şeklinde kendisini gösterir. Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim'de geçen Karûn, iktisadî zulmün temsilcisidir. Kazancında toplumun

hakkinin olduğunu kabul etmemiş ve bu yüzden daha dünyada iken kendi felâketini hazırlamıştır (60).

Bu sûretle bu iki müfessir, zulmü, insanın tenbelliği; nankörlüğü ise, dağıtımdaki haksızlığı ile izah ediyor ve sonuç olarak, açlığın sebebini insanda buluyorlar (61). O halde, açlık probleminin hallinde ilk rol insana âit olacaktır. Evet, açlığın sebebi insan olduğu gibi, çâresi de insandır. Açlık içindeki memleketlerin el sürülmemiş kaynakları harekete geçirilmiş olsa, herkese yeterdi. Yerin altı da üstü de dolu. Ama çıkaracak, kullanacak, pazarlayacak beyin lâzım. Çadırın orta direği insandır. Şüphesiz bu; eğitilmiş, yetiştirilmiş, çağdaş eğitimin gücünden faydalanmış insandır.

Bir ülkedeki insangücü ve çeşitli kaabiliyetleriyle, yerüstü ve yeraltı kaynaklarını yerli yerinde kullanmak, plân ve programını yapmak, ancak ilim ve eğitimle mümkündür. İnsana iktisat ve ticâret fikrini veren, tarım ve ziraatın gelişmesine sebep olacak aletlerin yapımını ve icadını sağlayan şey, ilim ve eğitimdir. Kısacası eğitim, açlık ve fakirliğin bir çaresi ve kalkınmanın temel dinamiğidir. Besinlerin özelliklerini ve vitamin açısından değerlerini bilmek yine ilim sayesinde. Bugün bazı bölgelerde görülen dengesiz beslenmelerin baş sebebi yiyecek kıtlığı değil, bilgi ve kültür eksikliğidir. Mesela, C vitaminini vücut depo etmez. Günlük olarak alır; fazla geleni atar (62). Bir insanın günde bir kaç kilo portakal veya domates, veya protein ihtiyacı için 100 - 200 gram et yerine günde bir kuzu yemesi vücuda büyük faydalar sağlamamakta, vücut fazla gelen vitamini dışarı atmakta; fazla gelen protein de başka anormalliklere sebep olmaktadır. İhtiyaç fazlası olarak alınan besinler, aslında açların hakkıdır. Çünkü, dünyâda üretilen besin miktarı, dünya nüfusunu doyuracak ölçüdedir (63). Fakat israf edilmektedir; bir tarafta açlar, bir tarafta oburlar, yağlananlar. Bugün insanlık bilgisizliğin verdiği dengesiz beslenme ile yağlanıyor ve kendi kuyusunu kazıyor. Nice açları doyuracak besinleri kaygısızca israf ediyor, çevresinde açlıktan inleyenlerin âhı onun kalbini sıkıştırarak hayatını zehir etmiş oluyor. Unutmamak lazımdır ki, bugün dünyâda bir açlık felâketi kadar, bir tokluk, bir aşırı beslenme felaketi de insanlığı tehdit etmektedir. Hastahanelerin bir yanında yetersiz beslenmeye bağlı enfeksiyon hastaları tedavi edilirken, bir yanında da aşırı beslenmeye bağlı damar sertliği, kalb ve şeker hastalığı mübtelaları tedavi görmektedir. Bunun için tekrar Kur'ân-ı

Kerim'in «iyiniz, içiniz israf etmeyiniz» (64) emrine kulak vermemiz gerekir. İsrâf malı, faydasız yere ve şer'î ölçülere aykırı olarak kullanmaktır.

Yine bugün bilinen bir husustur ki, hayatı ve geçim şartlarını zorlaştıran sebeplerin başında israf, özellikle de biyolojik israf gelmektedir. Bilgi ve görgü kıtlığı ise bu israfı körüklemektedir. Biyolojik israfın sınırı, tarlaya ihtiyaçtan fazla gübre atılmasına kadar genişlemektedir. Kur'an'ın israfı yasaklamasının bir hikmeti de maldan herkesin faydalanmasını sağlamak olsa gerektir.

Hindistanda bir taraftan insanların açlık çekmesi, diğer yanda sığır etinin yenilmemesi, hurafenin, dolayısıyla cehâletin sonucudur. Kur'an, yahudilerin ve müşriklerin Allah'ın haram kılmadığı bazı etleri kendilerine haram kılmalarını şiddetle tenkit etmiştir (65). Ayrıca Kur'ân-ı Kerim, İsrâil oğullarından bahsederken, et yerine sebze istediklerini anlatarak «daha hayırlı ve faydalı olan gıdaları aşağı olanı ile değiştirmek istiyorlar» (66) buyurur. Buradan anlıyoruz ki, besinlerin daha faydalı olanları ile az gıdalı olanları bulunmaktadır. Bunları bilmek ise ancak eğitim ile mümkündür. Günümüzde açlık çeken ülkelerin, aslında en büyük sıkıntısı ve problemi «bilen insan kıtlığı»dır. Yetersiz beslenme, yalnız yoksul memleketlerin değil, zengin ülkelerin de en büyük dertlerinden biridir. Meselâ, yetkililerin verdikleri bilgilere göre, demir yetersizliği, iktisaden ileri ülkelerde bile görülüyor. Bilgi ve eğitimle buna çare bulunabiliyor. Köylerde yaşayanlarda tek taraflı beslenmenin daha fazla olduğu ve dolayısıyla kansızlığa mübtela olanların o nisbette çok bulunduğu belirtiliyor (67).

Ölçüsüz ve dengesiz beslenmeden kaçınmak için olduğu kadar, zararlı, zehirli ve temiz olmayan besinlerden kaçınmak için de eğitim şarttır. Bunun için, Dünya Sağlık Teşkilatı zaman zaman yayınladığı broşürlerde, zirâî üretim, gelir ve dağılımındaki eşitliğin yanı sıra eğitimin de dengeli ve yeterli beslenmede büyük önem taşıdığını bildirmektedir (68).

c— Üretimde Teknikten Faydalanma: Çağımızda teknoloji, rızık emrindedir. Bu sevindirici bir takdirdir. Teknolojinin rızık için sağladığı büyük imkânlardan faydalanan bir toplumun fakir düşmesi düşünülemez. Bunun için tanınmış bir çok iktisatçı, dikkatlerimizi teknikten faydalanan bir üretime çekmektedir.

Meselâ bunlardan G.B. Birnol şöyle diyor: «Önümüzdeki yüz yılda gıda maddelerinde kıtlık diye bir meselenin doğmasına esâsen sebep yoktur. Ama bir kıtlık olursa, bu, insanoğlunun ahmaklık ve bencilliği yüzünden olacaktır (69).»

Meşhur iktisatçı, Dr. Gollin Clark yaptığı araştırmalar sonunda şunları yazıyor: «Eğer insanlar, topraklarını Hollanda çiftçisinin mahâretiyle işlerlerse, dünyamızın halen ekilmekte olan topraklarından elde edilecek ziraî istihsal, 28 milyar kişiye yeter. Hem de Batı Avrupanın en yüksek hayat seviyesine denk bir şekilde yaşarlar.» (70).

1950 yılına kadar, ancak ekili arâzî alanının genişletilmesiyle üretim arttırılabiliyordu. Ellili yıllardan itibaren ekili arâziden alınan verim, gübre, ziraî mücadele ilâçları, yeni geliştirilen yüksek verimli tohumlar sulama ve mekanizasyon sâyesinde artış temin edilmiştir. (71). Günümüzde de, gıdâ maddelerini arttırma maksadıyla ekime elverişli araziyi genişletmekten çok, verimi arttırma yolunda çalışmalar devam etmektedir. Tekniğe uygun üretim sayesinde çok az insan tarımla meşgul olduğu halde iyi neticeler alınmaktadır. Meselâ, Japonyada yüzde dört, Amerikada yüzde beş nisbetinde insan ziraatle meşgul oluyor. Fakat halkın tamamı ziraatla meşgul olan ülkelerden daha fazla verim alıyorlar. Kur'an'da üretimde artışı sağlamaya dâir misâl, ziraat konusundadır. Bakara suresinin 261. âyetinde şöyle buyrulur «Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, her başağında yüz tâne olmak üzere yedi başak veren bir tânenin durumu gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah'ın lutfu geniştir. O, bilendir». Bu âyeti kerimenin tefsiri münasebetiyle Mısırlı âlim M. Mustafa el - Merağî, bize şu bilgileri naklediyor. 1942 de bir kaç ziraat teknisyeni devlet üretme çiftliklerinde denemeler yaptılar. Bir buğday tanesinden bir değil, bir kaç başak çıktığını gördüler. Denemelerine devam ederken kırk, elli, altmış, yetmiş başak veren kökler bulundu. Üstelik bazı başakların tane miktarı, hayret verici idi. Altmış adet tane yüklü başaklara da rastlanıyordu. Bu çalışmayı yapanlardan birisi, yüz yedi adet tane taşıyan bir buğday başağı buldu ve mühendislere gösterdi. Onlar da taneleri saydı hayretle aynı sonucu gördüler (72).

Merağî bu bilgileri aktardıktan sonra şöyle diyor: «Zaman büyük kitabımız K. Kerimin hükümlerini teyide kefiledir. İlim ilerledikçe onun haber verdiği şeylerin doğruluğu ortaya çıkıyor» (73).

Hamdi Yazır merhum, bu âyeti tefsir ederken, önce sarıh manası üzerinde duruyor, Allah için yapılan hayırların kazancını anlatıyor. Yapılan bir hayrın, bir iken yediyüz olan buğday tanesi gibi, kişiye yedi yüz misli uhrevî mükafat kazandıracığını bildiriyor. Sonra, âyetin ziraatçılığı geliştirmeye yönelen işâreti üzerinde duruyor ve özetle şu bilgileri veriyor. Kum-darı gibi bazı hububatta bu bire yediyüz verim görülmektedir. Fakat hab-beden daha çok buğday anlaşıldığına göre, acaba bu mümkün müdür? Vâkıa bunun ender olduğu söyleniyor. Fakat zamanımızda ziraatçılıkla uğraşanlar, bir buğday tanesinden çıkan çimleri çatallandıktan sonra ayırarak fide halinde dikmek suretiyle, bir taneden iki bin taneyi geçkin hasılat alınabildiğini görmüşlerdir. Bunlar bir defa daha aynı şekilde ekilecek olsa düşünün, nerele-re ulaşır (74).

Müfessirimiz, açıklamasına devamla konumuzla ilgili olarak şunları söylüyor: «Eğer ziraat tekniğine uygun bir ziraatçilik yapılırsa, bire en az yedi yüz verim alınabilecektir. Buna göre insanlar ziraatçilik ilmini geliştirip zararlı şeyleri de bertaraf edecek olurlarsa, Allah tarafından bu kadar büyük hâsılat almak kendilerine müjdelenmiştir. Ziraatçılıkta bu neticeye ulaşıldığı zaman da insanlar «yer yüzünün erzakı (besin maddeleri) bize yetişmiyor diye yese (ümitsizliğe) düşmezler» (75).

Görüldüğü gibi müfessirimiz açıklamasında, bir taraftan müslümanları ilme ve çalışmaya sevk ederken, diğer taraftan da bazı iktisatçılara ve onların yaydıkları çarpık telkinlere kapılanlara cevap veriyor. Meşhur İngiliz iktisatçısı Malthus ve benzerlerinin iddialarına göre, dünyanın besin kaynakları, çoğalan dünya nüfusuna yetmeyecek ve insanlık büyük kıtlıklarla mahvolup gidecektir.

18. asrın sonlarında ortaya atılan bu kehânet, bir çok milletlerin uykusunu kaçırmıştı. İşte müfessirimiz, bu yersiz davranışlara işaret ederek, müslümanlar düşen şeyin, araziyi gelişen teknikle işletip, verimi son haddine kadar yükseltmek olduğunu belirtiyor.

Üretimde bir taraftan teknikten faydalanırken, diğer taraftan rasyonellik de aranmalıdır. A'raf sûresinin 58. âyeti, üretimde rasyonelliği açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu âyette şöyle buyrulmaktadır: «Toprağı verimli olan güzel bir memleketin ne-

batı, Rabbin izni ile çıkar. Fena ve verimsiz bir yerin nebatı ise çıkmaz. Çıkan da bir şeye yaramaz. Hamza Aktan, bu âyetten özetle şu neticeye varıyor; Eğer üretim vasıtalarından biri rasyonel üretime uygun değilse, üretimin diğer bir unsuru olan insan tek başına yeterli değildir. Verimli olarak harcanmayan sermaye ve emek, kaynak israfına götürür. Âyeti kerime bazı durumlarda bazı üretim araçlarının rasyonel ölçülerde verimli olamayacağını, bu durumda, daha verimli usulere, daha verimli kaynaklara yönelmek gerektiğini çok açık bir şekilde ifade ediyor (76).

Bunun yanında üretilecek malların ihtiyaçlara cevap verme derecesi de göz önünde tutulmalıdır. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz, yanında hurma olan bir ailenin aç kalmıyacağını işaret buyurmuştur (77). Bu bize, hurmanın besin değerinin yanında, bu meyveyi, dolayısıyla açlığı giderecek şeyleri üretmeyi de bir tavsiyedir. Geri kalmış ülkeler, umumiyetle kalkınan ülkelerin güdümünde buldukları için, onların telkini ile üretim cihetine gitmektedirler ki, bu da açlık sebepleri arasında önemli bir husustur.

d—Devletin Görevi : Açlık ve fakirlik probleminin çözümünde en önemli mercilerden biri de devlettir. Çünkü devletin görevi toplumun maddî ve manevî bakımından huzurunu sağlamaktır. Toplumun mal emniyeti ve beslenme meselesi en önemli ihtiyaçlardandır. Bunun için devlet, ticarî, iktisadî ve malî konularda fertlere güven içinde çalışıp kazanma ortamını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda aç ve muhtaçlarla doğrudan doğruy ilgilenir. Bu yoldaki görevlerini yapabilmesi için «Beytülmâl» kurulmuştur. «Beytülmâl»in sarf yerlerinden biri sosyal yardımdır (78).

Zekâtı toplamak ve gerekli yerlere dağıtmak devletin görevidir. Zekâtın devlet tarafından toplanması ve dağıtılması gerektiğinin K. Kerim'de delili, zekâtın sarf yerlerin belirten, âyette «âmil» yani zekât memurundan bahsedilmiş olmasıdır (79). «Onların mallarından sadaka al.» âyeti de bunun delilidir. Cumhur, bu âyetteki sadakanın zekât olduğu görüşündedir (80).

Kur'an-ı Kerim'de devlet hazinesinden bahsolunmuştur. Hz. Yûsuf, hazine işlerini tedvirle görevlendirilmişti. Bunu, Kur'an-ı Kerim bize haber veriyor (81). Enfâl ve Tevbe Sûrelerinde devlet bütçesinden yardım yapılacak ihtiyaç sahipleri sıralanmıştır. Zekât gelirlerinden pay alacak olanlar ilgili âyette sekiz sınıf ola-

rak belirtildiği gibi, ganimet gelirlerinden pay alacak olanlar da yetimler, yoksullar, yolda kalmışlar olarak bildirilmiştir (82).

Fakirlerin ilâç ve tedâvi masrafları, ölülerinin techiz ve tekfini, kimsesiz çocukların nafakası, kazanma imkânından mahrum ve nafakasını temin edecek zengin akrabası olmayanların nafakaları, bu âyete dayanılarak hep Beytü'l-mal'eden sağlanmıştır (83). Öte yandan Beytülmal gelirini zekât, haraç, cizye, ganimet hissesi ve uşur teşkil eder. Bu kaynakların değerlendirilmesi devletin görevleri arasındadır.

Ayrıca kadı, nasıl ki fakir akrabası olan zenginleri hukuki yönden nafaka vermeye zorlayabilirse, devlet başkanı da zenginleri geçinemeyen fakirlere nafaka teminine zorlayabilir (84).

Hz. Ömer genel kıtlığın hüküm sürdüğü yıllarda muhtaçlar için yemek hazırlatır, tellala şöyle nidâ ettirirdi: «Yemek isteyen gelsin, kendisini ve ailesini doyurmak isteyen gelsin, alsın.» (85).

Ayrıca Hz. Ömer, devletin geçime muhtaç bütün fertlerine -durumlarına göre- maaş bağlamıştı. Küçük çocuk yüz dirhem, büyüyünce ikiyüz dirhem maaş alırdı (86). Fakat devletin bu kabül yardımlardan daha önceki görevi sosyal adaleti gerçekleştirmek suretiyle toplumdaki dengesizlikleri gidermek olmalıdır. Bunun için devlet fırsat eşitliğini sağlar. Fertlere iş imkânları icad ederek daha haysiyetli bir kalkınma ortamı meydana getirmiş olur. Zâten asıl olan, insanın çalışarak ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Bunun için peygamberimiz daima şahsî teşebbüsü, insanın başkalarına muhtaç olmadan geçinecek duruma gelmesini tavsiye buyurmuş, hatta başka bir vesile ile de temas ettiğimiz gibi, işi olmayanlara bizzat iş bulmuştur (87). Herkese gücü nisbetinde iş imkânı sağlamak, iş yapmayan acizlerin, acz sebeplerini gidermek devletin sosyal adaleti gerçekleştirme görevleri arasındadır. Sosyal adaleti gerçekleştirmenin bir parçası olan doğrudan doğruya yardım etmek, sonra gelir. Yardım icab ettiği zaman bunun fert yerine bizat devlet eliyle verilmesi daha isabetli olur. Bunun için de Kur'an-ı Kerim'de az önce de temas olunduğu gibi zakâtı bizzat devletin toplayıp dağıtması emrolunmuş; fakat bu arada zekâtı alabilecek sınıflar da açıkça gösterilerek, devlet başkanına dağıtımla ilgili keyfi muamele imkânı verilmemiştir.

Eğer zekât verme işi fertlerin ihtiyarına bırakılmış olsaydı, insanlardan bir çoğunun vicdanı dünya ve mal sevgisinden ölmüş olduğundan, fakirler için bir teminat yok demektir. Ayrıca fakirin zor kullanarak zenginden hakkını alması sakıncalıdır. Fakat devlet gerektiğinde zor kullanabilir. Nitekim Hz. Ebu Bekir de öyle yapmıştır (88).

Sonuç olarak, açlığın önlenmesinde infak, insan unsurunun eğitimi ve üretimde teknikten faydalanmanın yanında, devletin bu yoldaki görevini yapmasına da ihtiyaç vardır. Esasen bu hususların birini diğerinden ayırmamız mümkün değildir.

D İ P N O T L A R

- (1) Hicr, 15/21.
- (2) Bkz. Erol Tümertekin, Beşerî Coğrafya, 121 - 122.
- (3) Bakara, 2/155, 157.
- (4) Kâmil Miras, Tecrid, XII, 301.
- (5) İbni Mâce, Sünen, Fiten, 9.1304.
- (6) Nesâî, İstiaze, 19.
- (7) Buhârî, Şehâdât, 15; Müslim, Tevbe, 56; Ahmet b Hanbel, VI, 195.
- (8) Buhârî, Megâzî, 38 - 39; Ahmet b. Hanbel, III, 323 361; Müslim, 45; İbn Mâce, Zebâih, -3.
- (9) Enâm, 6/140, 151; Bkz. Elmalılı, a.g.e., III, 2093.
- (10) Mümtetine, 60/12.
- (11) Erol Tümertekin, a.g.e., 119.
- (12) Erol Tümertekin, a.g.e., 115.
- (13) Erol Tümertekin, a.g.e., 117.
- (14) E. Tümertekin, a.g.e., 115 - 116.
- (15) E. Tümertekin, a.g.e., 122.
- (16) Aynı Yer; Ayrıca bkz. Nurettin Şâzî Kösemihal, Durheim Sosyolojisi, 94
- (17) Erol Tümertekin, a.g.e., 119 - 120.
- (18) Kureys, 106/154.
- (19) Müddessir, 74/42 - 44.
- (20) Beled, 90/11 - 16.
- (21) Salih Tuğ, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, 19-20. Bilahare Me-dîne döneminde, zekât mecbûrî bir mükellefiyet olarak ortaya konmuş, Peygamberimiz (a.s.) altın, gümüş ve bazı eşya için 1/40, arazi, bağ ve bahçe için de 1/10 olarak zekât miktarını belirlemiş, ayrıca belli miktardaki hayvanlar da zekâta tabi tutularak, açlığa ve yoksul-luğa karşı kesin tedbirler almıştır.
- (22) Razî, VI, 569.
- (23) Bakara, 2/3: Taberî Câmiül Beyân, I, 104, 105.
- (24) Neysâbü'rî, Garaibul Kur'an XXVII, 91.
- (25) Aliyyü'l-Kârî, III, 286.
- (26) Elmalılı, I, 910.
- (27) Bakara, 2/177.

- (28) Tevbe, 9/103.
- (29) Enam, 6/141.
- (30) Ahmed Nedvî ve Said Şâhip, Büyük İslâm Tarihi, Asr-ı saâdet, I, 17- Ali Himmet Berki, Hukûkî ve İctimâî Bakımdan Vakıf, Vakıflar Dergisi, Sayı. 5, 9-13.
- (31) Buharî, Bed'ül Vahy, 3.
- (32) Ahzab, 33/53; Tayyib Okıç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, A.Ü. İlähiyat Fakültesi Yayınları, 1959, 46.
- (33) Zürcânî, Serhu'l-Muvatta', IV, 139.
- (34) Ebu Hayyan, el-Bahrül Muhit, I, 41.
- (35) Kâdı İyaz, eş-şifâ bi Ta'rif-i Hukûkî'l-Mustafa, 225.
- (36) Tekâşür, 102/7; Elmalılı, VIII, 6060.
- (37) Tekâşür, 102/7.
- (38) Buharî, Cihad 171, Etime, 1; Darimî, Siyer, 26.
- (39) Buharî, Megazî, 38; Müslim, Fedailü's-Sahabe, 169.
- (40) Buharî, Edebü'l-Müfred, 52.
- (41) Maide, 5/48.
- (42) Kamil Miras, Tecrid, VIII, 468.
- (43) Ahmed b. Hanbel, II, 23.
- (44) Buhârî, Bed'ul Halk, 17, Mezâlîm, 23 ;Müslim, Selâm, 155.
- (45) Buharî, Ezân, 90, Müsâkât, 9; Müslim, Birr, 133; İbn Mace İkame, 156.
- (46) Aynî.
- (47) Kurtubî, el-Câmiu li-ahkâmil Kuran I, 227; VI, 160-161; Süleyman M. Et - Tamâvî, Ömer el - hattâb Usûlü's-Siyâset ve'l İdâreti'l-Hadîse, 201.
- (48) Şârânî, Mizânü'l-Kübrâ, II, 534.
- (49) Beydâvî, I, 22, 23.
- (50) Schumacher E.F., Küçük Güzeldir, Trc: Osman Deniztekin, 201, 203.
- (51) Sabri F. Ülgener'in bu saha ile ilgili tanınmış eserleri şunlardır.
- a) Din ve Zihniyet,
- b) İktisâdî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,
- c) Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti.
- (52) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Uğur, «Osmanlı Siyaset-nameleri, Kültür ve Sanat Yayınları» Kayseri.
- (57) Razî, V, 145; Hatîp Şirbînî, es - Siracül Münir, II, 17.
- (58) Kasas, 28/26.
- (59) M . Reşit Rıza Menar, II, 477.
- (60) Kasas, 28/81.
- (61) Ebussuud, İrşâdü Akli's-Selim, V, 48; Kurtubî, a.g.e., IX, 367.
- (62) Ayşe Baysal, Beslenme, 202.
- (63) Erol Türmertekin, a.g.e., 121.
- (64) Araf, 7/32.
- (65) Enam, 6/138, 145 - 146.
- (66) Bakara, 2/61.
- (67) Ayşe Baysal, a.g.e., 110, 111.
- (68) Dünya Gıda Günü, 16 Ekim 1985 Broşür.
- (69) Ebu Âlâ el - Mevdûdî, İslâm Nazarında Doğum Kontrolü trc. 107.
- (70) Ebu Âlâ el - Mevdûdî, a.g.e., 107.
- (71) Aynı yer.

- (72) M. Mustafâ el-Merâğî, Tefsiriül - Merâğî, I, cüz. 3, 30.
- (73) M. Mustafa el-Merâğî, a.g.e., I, Cüz, 3, 30.
- (74) Elmalılı, I, 897.
- (75) Aynı yer.
- (76) Hamza Aktan, İslâm Açısından Enflaryon (Tebliğ) İst. 1983.
- (77) Müslim, Eşribe, 152 - 153; Darimî, Et'ime, 36; Ebu Davut, Etume, 41; Tirmizî, Etume, 17.
- (78) Aclûnî, Keşfülhafa, II, 68.
- (79) Tevbe, 9/60.
- (80) Ebu Hayyan, a.g.e., V, 95.
- (81) Yusuf, 12/54 - 55.
- (82) Enfal, 8/41; Daha geniş bilgi bkz. Ebu Ubeyd, Kitabü'l-Envâl, 22; İmamı Ebu Yusuf, Kitabu'l-Haraç, 21; Mâverdi, a.g.e., 127.
- (83) Kâsânî, a.g.e., II, 69; Kâmil Miras, Tecrid, VII, 247.
- (84) Abdülkerim Zeydan, Fert ve Devlet, 73.
- (85) İbn Sa'd, Tabakât, III, 311.
- (86) Mâverdi, a.g.e., 225.
- (87) İbn Mâce, Ticâret, 25.
- (88) İbn Kesir, a.g.e., II, 167.